

Hroše, myše, fretče... aneb O mládětech

1

Mluvíme-li o mládětech, máme obvykle na mysli mláďata zvířecí, přestože lze mít na mysli i mláďata lidská, protože mládě je podle výkladových slovníků češtiny nedospělý, nedávno na svět přišlý živočich (lví, ptačí, lidské mládě). Probírat mláďata v odborném přírodovědném časopise, jakým je Živa, je vcelku troulalé. Doufám však, že jazykový pohled na mláďata může být zajímavý i pro biology.

U živočichů se zpravidla užívá jeden společný výraz pro označení obou pohlaví. Mluvnický rod těchto tzv. vespolných jmen nesouvisí s faktickým rodem nositelů jména. Výrazem želva (podstatné jméno ženského rodu), kamzík (mužský rod), morče (střední rod) je možné označit jak samce, tak samici. K pohlavním rozdílům se přihlíží jen v takových případech, kde na tom z nějakého důvodu záleží. Typickým příkladem jsou hospodářská zvířata, u nichž bylo pro člověka důležité rozlišit pohlaví kvůli produktům (mléko, vejce) či fyzickým vlastnostem (síla využitelná k práci). V odborném vyjadřování nevzniká potřeba rozlišit pohlaví pomocí rozdílných jmen nebo přechýlených podob, za základní se považuje využití označení samec – samice (někdy sameček – samička). V podstatě totéž platí i pro mláďata – nedospělý živočich nemusí mít své „vlastní“ jméno. Jen u velmi malého množství zvířat se vytvořilo a užívá speciální pojmenování pro rozlišení samců, samic a mláďat; např. beran – ovce – jehně, kocour – kočka – kotě, pes – fena – štěně.

Jako neutrální a komunikačně přesné označení nedospělého živočicha se nabízí opisné vyjádření „mládě/mláďata něčeho“ nebo „něčí mládě/mláďata“ (mládě lišky – liščí mládě, mláďata orla – orlí mláďata, mláďata sudokopytníků). Označení mláďat jednoslovným výrazem se týká jen omezeného okruhu zvířat. Opět jde především o ta, s nimiž byl člověk odpradáva v těsnějším kontaktu – mláďata domácích a hospodářských zvířat a zvířat lovených.

Vedle odborného prostředí však existují i komunikační situace, v nichž vzniká potřeba pojmenovat mládě přímo. Nemusí jít jen o pohádky a bajky, bývají to i popularizační texty určené především dětem. V archivu jazykového poradny Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., jsou zachyceny

1 Úžasné fretče.

Mládě fretky (*Mustela putorius furo*).

Foto V. Motyčka

takovéto dotazy: „Existuje prosím slovník nebo jakákoli publikace, kde bychom našli přesné názvy mláďat? Připravujeme lepo-relo zvířat a máme zde výrazy jako: králíček, krůtě, hroše, myše, opičátko.“ „Prosím o radu, jak se říká mláďatům perličky. Perlička?“ „Ráda bych věděla, jak se jmenuje mládě lamy. Došli jsme k názoru, že asi lamě, případně lamátko.“

Zdroj, v němž by bylo možné ověřit všechna mláďata, nespíš neexistuje; řadu výrazů však zachycuje Slovník spisovného jazyka českého (Nakladatelství ČSAV, Praha 1960–71; reedice Academia, Praha 1989). Některé z nich jsou označeny hvězdičkou, již se značí řídce užívaná slova (např. myše, zaječátko). Mnohá pojmenování navíc nelze řešit jinak než opisem.

Jednoslovné názvy mláďat lze shrnout pod jeden základní typ – tvoří ho koncovky odpovídající vzoru „kuře“. Odvozují se od základových jmen živočichů, tj. od názvů dospělých jedinců, nejčastěji formantem -e/-ě, ve 2. pádě jednotného čísla -ete/-ěte (kuřete, žirafěte), v 1. pádě množného čísla -ata (kuřata, žirafata). Uplatňují se i zdobňovací přípony -átko (morčátko, zaječátko), -eček (srneček), -ička (kachnička). Zdobňeliny však mohou zároveň vyjadřovat kladný emoční vztah k dospělému jedinci (můj milovaný králíček). Za okrajový a dnes neproduktivní je považován typ lvíče (orlíče, oslíče). U základního typu se zastavíme podrobněji.

Formant -e/-ě (ě se užívá po retních b, p, m, v, f a po d, t, n) se buď připojuje ke jménu dospělého jedince bez dalších změn (kos – kose, čáp – čápě, pštroš – pštrose, drozd – drozdě, krůta – krůtě, sůva – sůvě), obvykle však dochází k zásahům do hláskové skladby slova:

● Měkčení koncové souhlásky. Nejčastěji jde o alternaci k – č a c – č (pták – ptáče, slavík – slavíče, sojka – sojče, kavka – kavče, kamzík – kamzíče, vlk – vlče, veverka – veverče, daněk – daňče, jezevec – jezevče nebo zajíc – zajíče). Alternuje i r – ř (vydra – vydře, zubr – zubě, tygr – tygře, tapír – tapíře, štir – štíře), ch – š (hroch – hroše) a h – ž (kozoroh – kozorože).

● Dlouží se kmenová samohláska (had – háďě, havran – havráně); k čemuž náleží střídání u – ou/ů (holub – holoubě, husa – house, slon – slůně) a střídání e/ě – í (jako medvěd – medvídě). Je zajímavé, že u pojmenování náležejících ke vzoru „žena“ dlužení povětšinou nenastává (např. kavka – kavče, liška – lišče, zebra – zebře, kachna – kachně, pěnkava – pěnkavě nebo žirafa – žirafě, malpa – malpě).

● Může jít o kombinaci obojího (rak – ráče, pstruh – pstrouže).

Pomocí formantu -e/-ě jsou utvořeny také již zmíněné názvy jako štěně, kotě, tele, hříbě, jehně, sele, které se však neodvozují ze současného označení dospělého živočicha, ale patří do skupiny, v níž má každá rodová kategorie svůj vlastní název. Jde převážně o výrazy velmi staré, základy najdeme už ve 14. stol. Jejich původ vysvětluje např. Český etymologický slovník J. Rejzka (Leda, Praha 2015), Etymologický slovník jazyka českého V. Machka (Nakladatelství Lidové noviny – NLN, Praha 1997) nebo historicko-etymologická studie E. Havlové České názvy savců (NLN, Praha 2010).

Praslovanské kote, z něhož dnes máme kotě, je odvozeno od kotъ. Prazákladem je nespíš pozdně latinské cattus, catta, které bývá považováno za výpůjčku z nubijského kadis – kočka. Byla totiž ochočena v Egyptě a do Evropy se dostala latinským či keltským prostřednictvím.

Pšímu mláděti se ve staré češtině říkalo ščeně, ščenec, ščenaťko, psík. Slovy ščeně a ščenec se nazývala nejenom psi štěňata, ale i mláďata jiných šelem (lvový štěněc). Praslovanské ščeně, šченъсь se obvykle vyvozuje z indoevropského skeno-, což je tvar od (s)ken – začínat, být mladý.

Praslovanské žerbe (dnes hříbě) má spojitost s indoevropským gerb – mládě, zárodek. Stará čeština měla pro hříbě ještě označení klíse (vztah ke slovu klisna je evidentní). Výraz souvisí s praslovanským klusati – šlo o zvíře, které si mohlo volně klusat, neboť nemělo sedlo a uzdu.

Původní označení mláděte prasete bylo s největší pravděpodobností blízké dnešnímu slovu prase (praslovanské porse). Později vzniklo nové označení sele – ve starší češtině mělo ovšem podobu ssele. Původ není zcela zřejmý. Může jít o přejímku z horní němčiny (Sau); možná se jeví i souvislost se slovesem sát (ssátí) – výrazy ssěle, ssělátko ve středověku pojmenovávaly nikoli pouze mládě prasečí, jako je tomu dnes, ale jakékoli mládě sající, kojené. Za zmínku stojí i výraz podsvinče, i když jeho etymologii jistě není třeba vysvětlovat. Pouze drobná odbočka: Dvě ss se v některých slovních psala až do r. 1953. Ještě V. díl Příručního slovníku jazyka českého (1948–51) obsahuje výrazy ssátí, ssací, ssavčí, ssavec, ssavectvo (tedy ssavci jako celek) a také ssedlina, ssednout, ssuť apod.

Původ označení tele se spojuje s latinským tollere z indoevropského telh- (zvedat, brát na sebe). Původně tedy asi „to, co je nošeno“.

Na další příklady už nám nezbývá prostor, můžete ale pokračovat v odvozování názvů sami. Uvedeným způsobem je teoreticky možné pojmenovat mláďata většiny živočichů, v praxi se však tvoří jen taková pojmenování, která mají uplatnění.